

נועה שטיינר

אוניברסיטת קיל, גרמניה;
הקואליציה למען חיות הבר

דרור בוימל

אגף שמירת טבע, החברה להגנת הטבע

ענת האס

מנהלת פארק שקמה

הדס בשן

אדריכלית, תכנון-אדם-סביבה

גיא רותם

המחלקה למדעי החיים, אוניברסיטת
בן גוריון בנגב; Ecology Wise,
אקולוגיה סביבה מרחב

אלית חביבי גלעד

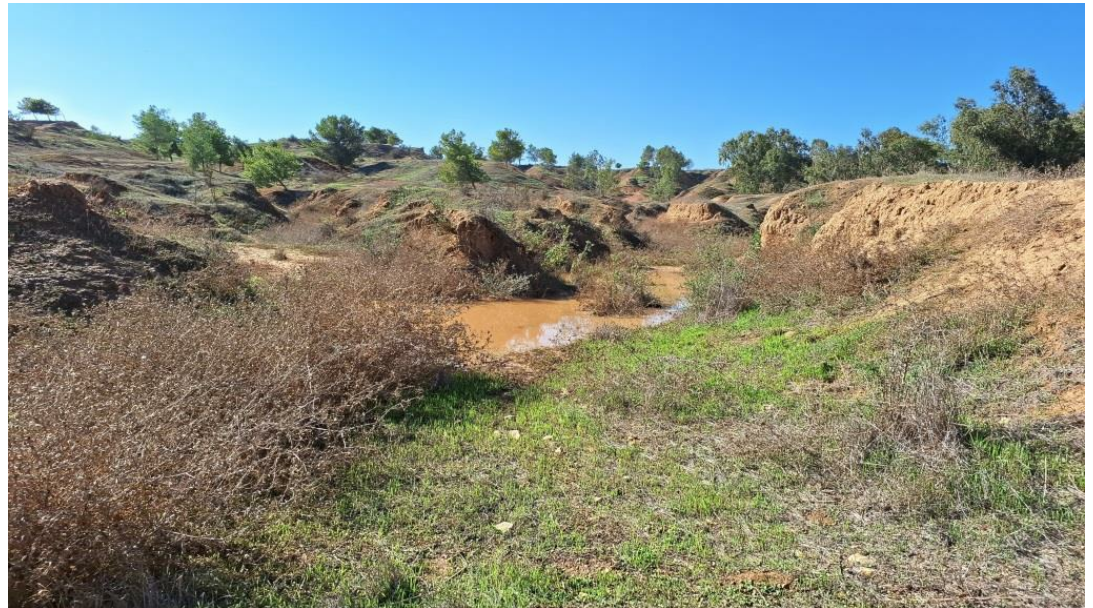
הקואליציה למען חיות הבר; הורים
למען האקלים

איתן שקד

מרכז משאבים

ציטוט מומלץ

שטיינר נ, בוימל ד, האס ע ואחרים.
2023. תקומה של הנגב המערבי
דרך שיקום סביבתי ואקולוגי
באמצעות ניהול משתף ומתכלל.
אקולוגיה וסביבה 14(4).

נחל הבשור אחרי ירידת גשמים, נובמבר 2023 | צילום: עמיר בלבן, החברה להגנת הטבע

תקומה של הנגב המערבי דרך שיקום סביבתי ואקולוגי באמצעות ניהול משתף ומתכלל

נקודת מבט

גיליון חורף 2023 / כרך 14(4)

23 בינואר, 2024

בשבת הנוראה של השבעה באוקטובר ספגו רשויות ויישובים רבים בעוטף עזה אבדות קשות בנפש, ובין החללים היו גם ראש מועצת שער הנגב, אופיר ליבשטיין ז"ל, ומתמודדת על ראשות מועצת אשכול, תמר קדם סימן טוב ז"ל.

אופיר, כשהתבקש לתאר את עצמו, אמר: "כל דבר אני רואה פעמיים – פעם אחת בחלום ופעם שנייה כשזה קורה"^[7]. אחד מהחלומות הרבים של אופיר היה אכרזה של פארק שקמה כמרחב ביוספרי המוכר על-ידי אונסק"ו. תמר חלמה לשנות את הליכי העבודה של המועצה שלה ולהפוך את תושביה "מלקוחות לשותפים", כאשר לצידם של כל ממלאי התפקידים במועצה יהיה צוות תושבים מלווה שיוכל לאתר ולפתור אתגרים באמצעות חדשנות. גישה זו תואמת את גישת הניהול של המרחבים הביוספריים^[8].

התכנסות של מנהלת פארק שקמה, ספטמבר 2023. ראשון מימין: אופיר ליבשטיין ז"ל, ראש מועצת שער הנגב, שנרצח ב-

7.10 בניסיון להגן על קיבוצו – כפר עזה. "אחד מהחלומות הרבים של אופיר היה אכרזה של פארק שקמה כמרחב ביוספרי המוכר על ידי אונסק"ו". | צילום: ענת האס

ב-19.10.2023 החליטה הממשלה על הקמת מנהלת לשיקום ולפיתוח חבל 'התקומה' ואוכלוסייתו (החלטה מס' 980 [חכ/6]). המטרה השנייה של המנהלת מתייחסת לנושא הסביבתי: "בינוי, שיקום ופיתוח פיזי וסביבתי של חבל 'התקומה' והיישובים שנפגעו בו". ראש המנהלת, משה אדרי, הדגיש כי כוונת המנהלת היא "לטפל, לשקם ולהפריח את החבל, כדי שיהווה דוגמה למדינות העולם כולו וכדי לעגן את ייחודיות החבל והגדרתו כאזור מיקוד לאומי"^[6]. כדי להפוך חבל ארץ זה לדוגמה עולמית יש להתייחס להיבטים סביבתיים של פיתוח מקיים, כגון פינוי מבנים ותשתיות באופן בר-קיימא, שימוש בחומרי בנייה ממערכי מחזור מקומיים כפי שנעשה במרכז הסחר העולמי לאחר אסון התאומים, בנייה ירוקה^[3,1], יעול השימוש באנרגיה ומעבר למקורות אנרגיה עצמאיים^[4], וכל זאת תוך מתן עדיפות לאנרגיה ממקורות מתחדשים במרחבים הבנויים והמופריים. נוסף על כך, יש לשים דגש על המגוון הביולוגי, על ניהול השטחים הפתוחים ושיקומם^[5] ועל קידום חקלאות מקיימת, תוך היערכות לאיומים סביבתיים ואקלימיים, כדוגמת שרפות ושיטפונות בשטחים המבונים כמו גם בשטחים הפתוחים.

על החשיבות האקולוגית של האזור ניתן ללמוד מהדוגמה של פארק שקמה. אחת מתוכניות האב הראשונות לשטחים הפתוחים נכתבה עבור מרחב שקמה בכוונה להכניסו לקטגוריה של "מרחקים מוטי שימור" בתמ"א 35. מהלך זה לא צלח^[10], אך הוביל לאישור סטטוטורי של תוכנית מתאר מחוזית חלקית 43/14/4 – פארק שקמה (2012). השטחים הפתוחים במרחב הם חלק מזהות הקהילות. בשנת 2014 נשאלו התושבים באזור פארק שקמה על חשיבות השטחים הפתוחים במרחב. יותר מ-60% התנגדו למתן עדיפות לתהליכי פיתוח ובנייה על חשבון השטחים הפתוחים. התושבים הסכימו במידה רבה מאוד שחשיבות השטחים הפתוחים מתבטאת גם בערך הפנימי והתיירותי שלהם. יש צורך בחשיבה מתכללת ובתכנון שמתייחסים לממשקים בין הקהילות לטבע הסובב כך שיאפשרו השגת חוסן נפשי וקהילתי ביחד עם חוסן סביבתי-אקלימי.

גדר הגבול בין ישראל לעזה, אוקטובר 2023 | צילום: עמיר בלבן, החברה להגנת הטבע
להלן מספר פעולות מוצעות שיתרמו להשגת מטרה זו.

זערכת הנזקים לטבע ומיפוי ידע קיים

יש לבצע סקר מקיף לנזקים שנגרמו לשטחים הפתוחים והחקלאיים עקב זוועות השבעה באוקטובר והלחימה המתמשכת, וכן מיפוי מערכתי של הידע הקיים, תפוצת מינים בסכנת הכחדה ואזורים רגישים. במסגרת זו ניתן לבחון נושאים כגון תפוצה מרחבית של להקות כלבי הפרא שחדרו מעזה, מצבורי פסולת גולמית, זיהום מחומרים מסוכנים, אזורים שנשרפו, חדירת מינים פולשים לשטחים פתוחים מופרים מרכבי שטח ומטנקים המגיעים מאזורים אחרים^[13], שינויים שנגרמו מפריצת דרכים ומעבודות העפר הרבות שנעשו על-ידי הצבא ושעלולים להשפיע על זרימת נגר וסחף קרקע בחורף הקרוב וכן על תפקוד המסדרונות האקולוגיים. ייתכן כי באזורי הלחימה הפעילות של חיות הבר תושפע באופן משמעותי, ולכן מצב האוכלוסיות שלהן, כדוגמת אוכלוסיית הצבאים צמודת הגדר באזור בארי ובמרחב שקמה, צריך להיבדק.

בניית תוכנית פעולה לשיקום אקולוגי

לאחר סקרי הערכת הנזקים ובהתבסס על סיכום של הידע הנצבר במרחב מסקרים ומחקרים, יש למפות יעדים לשיקום אקולוגי ולבנות תוכנית פעולה. התוכנית תכלול המלצות על אזורים לשימור ולשיקום, תוך שימת דגש על מערכות אקולוגיות שנמצאות בתת-ייצוג במערך שמורות הטבע, כדוגמת מערכות הלס והכורכר^[9]. לשיקום האקולוגי יש להציב יעדים מדידים עם ניטור ארוך-טווח בשיתוף הקהילות המקומיות, למשל על-ידי אימוץ גישת ^[12] DPSIR. בגישה זו ממפים לחצים עקיפים וישירים על המערכת, מעריכים את השפעת הלחצים על המערכת (המצב הנתון), ויוצרים תגובה (כדוגמת פעולות שיקום). בהמשך עוקבים אחר יעילות התגובה ומעריכים את השפעתה על הלחצים, וחוזר חלילה. בהתאמה מקומית של הגישה יוכל התהליך להוביל לתובנות ולהוות מודל לשיקום אקולוגי בכלל הארץ. יש לפעול בדחיפות כדי להבטיח את העמדת המשאבים ושיטופי הפעולה הנדרשים לפעולות שיקום אפקטיבי, למשל על-ידי כינוס של מומחים רב-תחומיים, מנהלי השטח, הרשויות המקומיות, אשכול הנגב המערבי ונציגי הקהילות המקומיות ובניית תהליך מובנה עם בעלי העניין למעקב אחר הביצוע.

מנהלת תקומה תידרש לתמוך ולסייע לשיטופי הפעולה האלה וכן לתמוך במנהלות וביוזמות קיימות (למשל של פארק שקמה, נחל הבשור, אשכול הנגב המערבי ויחידות סביבתיות) כדי להמשיך ולהעצים את פעילותן ותיאום העבודה ביניהן בכלל המרחב בראייה כוללת של קידום ניהול מרחבי בר-קיימא, וככל הניתן על בסיס הגישה של מרחבים ביוספריים.

הרס בכפר עזה, אוקטובר 2023 / צילום: עמיר בלכן, החברה להגנת הטבע

שיקום ופיתוח היישובים ותשתיות

פיתוח תשתיות ויישובים צריך להעשות באופן שמקטין ככל הניתן את הנזקים לשטחים הפתוחים ולמערכות האקולוגיות, ואף משפר את המצב בשטח. יש לתכנן תשתיות תוך התחשבות ברציפות השטחים הפתוחים ושמירה עליה באמצעות מסדרונות אקולוגיים ופתיחת צווארי בקבוק. יש לבצע בצורה מקיימת את שדרוג הכבישים, דרכי המילוט והדרכים החקלאיות, למזער חסימות שטחים על-ידי גידור ולהגדיל את המשארים הטבעיים בשדות חקלאיים ובערוצי נחלים. יש לטפל בפסולת חקלאית ולהטמין תשתיות חשמל לצורכי בטיחות אספקת החשמל ולמניעת התנגשויות של עופות דורסים ונוודים, בהתאם למחויבות ישראל ליעדי אמנת המגוון הביולוגי ואמנת המינים הנודדים.

שיקום היישובים והערים בנגב המערבי צריך להתבצע תוך שימת דגש על עקרונות של עירוניות בת-קיימא באופן שמקדם חוסן אקלימי, למשל, על-ידי ניהול נגר חכם, תכנון בתים חסכוניים באנרגיה, ייצור חשמל מקומי, שימוש יעיל במשאב הקרקע בפיתוח היישובים, התחדשות עירונית בערים כמענה לביקוש לדור, נטיעת מינים מקומיים לאזור, שימור, הקמה ופיתוח של אתרי טבע עירוניים, וכן עידוד תירות אקולוגיות תוך שימת דגש על ממשק מתאים בין מטיילים והשטחים החקלאיים^[2].

חיזוק החוסן הקהילתי-אקולוגי

התלכדות קהילתית סביב הגשמת מטרות יכולה להוות מנוף של חוסן. יצירת מארגים של שיתופי פעולה וערבות הדדית יכולה לתרום להשגת מטרות חוסן קהילתי-אקולוגי באמצעות הקמת גינות קהילה אקולוגיות טיפוליות, אימוץ אתרים וקטעי שבילים

ושיקום אתרי טבע. אמצעים נוספים יכולים להיות ניטור אזרחי של המגוון הביולוגי, וכן המחשת הקשר לשטחים הפתוחים דרך ביטוי באומנות, כדוגמת פרויקט "זיכרון עוטף". השותפות יכולה להתבטא גם בקבלת החלטות וגם ביישום שלהן. באופן הזה, העשייה הקהילתית-סביבתית תהיה נדבך מרכזי של התרבות הקהילתית המתחדשת. דבר זה יתרום לחוסן הקהילתי בהיבט ההשתרשות והעצמת תחושת השייכות של חברי הקהילות אל סביבת מגוריהם. בהיבט החינוכי קיימות תוכניות חינוכיות באזור הנגב המערבי שנעזרות גם בטבע ובשטחים הפתוחים הסובבים כמרחבים תומכים להעצמה ולראייה מערכתית. שדרוג והתאמות לתוכניות קיימות יכולים להיעשות בדגש על בניית חוסן קהילתי-אקולוגי תוך טיפול בטרומה.

מפגש שיתופי ציבור בקיבוץ ניר עוז, במסגרת קמפיין בחירות לראשות המועצה האזורית אשכול. עומדת מאחור: תמר קדם סימן-טוב ז"ל. "תמר חלמה לשנות את הליכי העבודה של המועצה שלה ולהפוך את תושביה "מלקוחות לשותפים", כאשר לצידם של כל ממלאי התפקידים במועצה יהיה צוות תושבים מלווה שיוכל לאתר ולפתור אתגרים באמצעות חדשנות. גישה זו תואמת את גישת הניהול של המרחבים הביוספריים" | באדיבות המשפחה

צירת שותפות עם הציבור והקהילות כעיקרון מנחה

שקיפות ומעורבות הציבור ובעלי עניין צריכות להיות מיושמות באופן מיטבי תוך שותפות ציבור אמיתית וניהול מתכלל. שיתוף תושבים ומומחים בצורה משמעותית באיסוף ידע, בתכנון ובניהול משותף צריכים לבוא לביטוי גם בצוותי העבודה של מנהלת תקומה ובוועדות התכנון, וליצור מגנטים חדשים למעורבות הציבור והמומחים בהתאם לרגישות המצב בשטח. לאחר הקורונה הכינו ממסלות, כגון ממשלת ניו זילנד, תוכניות שאפתניות מלאות תקווה של "לבנות מחדש טוב יותר", אך כאשר הגיע שלב היישום והביצוע, למשל בפיתוח תשתיות, חלק מהעקרונות, השאפתנות והחדשנות נזנחו לטובת ביצוע פעולות במודל מצומצם של 'עסקים כרגיל'. לדוגמה, הליכי קבלת ההחלטות לא נהיו חדשניים, שקופים או שיתופיים יותר, והיוו בעצמם חסם להשגת המטרות, למשל בהליכי הגדרת הקריטריונים למימון פרויקטים של תשתיות וסינון ראשוני של הפרויקטים שהגיעו למקבלי ההחלטות. ברוב המקרים, המימון הועבר לפרויקטים שכבר תוכננו בעבר בלא התייחסות למצב שהשתנה, והיו מוכנים להתחיל בכל מקרה בהינתן תקציב, וזאת על חשבון פרויקטים חדשניים עם ראייה מתכללת יותר [15, 14].

בשיקום אזור הנגב המערבי ניתן וכדאי ליישם אחרת. המרחב הזה כפרי וחקלאי. זהו אופיו, זהו נוף ילדותם של בני המקום, וזה גם הסיבה המרכזית לכך שאנשים באים לטייל בו ואף להקים בו את ביתם. כל הסתכלות קדימה על המרחב הזה ועל הפיתוח שלו חייבת לשים זאת כנר לרגליה ולהתייחס לשטחים הפתוחים ולאופי המרחב כעוגן לחשיבה העתידית. אנחנו קוראים למנהלת תקומה ולכל הגופים האמונים על הנגב המערבי לשים דגש על פיתוח תוך שיקום אקולוגי ושמירה על המערכות האקולוגיות המקומיות בשיתוף התושבים. דבר זה יסייע לחיזוק הקהילות והחוסן הנפשי שהתערער כל כך, ויעזור לתושבי האזור, שאיבדו כל כך הרבה, לחזור לסביבת החיים שהם בחרו וכל כך אוהבים. כמו כן, הדבר יאפשר לתהליך שיקום השטח להיות חלק מתהליך השיקום הקהילתי. פעולה באופן זה אף תהווה דרך ראויה להגשמת חזונם של אופיר ותמר זכרם לברכה. לו היו בחיים, הייתה להם, ולרבים שכבר אינם, הזדמנות להמשיך בעשייה למען החברה והסביבה, להיטיב את רווחת החיים של תושבי הנגב המערבי ולהביא לצמיחה, לפריחה ולשגשוג, תרתי משמע [11].

מקורות

1. אדם, טבע ודין. 2023. [מקדמים מתווה סביבתי לשיקום העוטף](#).
2. אמדור ל, גיל ה, אלמליח מ ואחרים. 2023. [מטיילים ושטחים חקלאיים הילכו השניים יחדיו? חקר מקרה בפסטיבל "דרום אדום"](#). שולחן עגול למרחב הכפרי המשתנה. מכון דש"א – דמותה של ארץ.
3. אשכנזי ש. 2023. [כך ניתן להפוך את יישובי העוטף למודל סביבתי](#). כלכליסט, 28.11.2023.
4. בנט ד, ברון ד, גל נ ואחרים. 2023. [נייר עמדה – שיקום ופיתוח החשמל והאנרגיה בחבל התקומה](#). מהדורה ראשונה. אנרגיקום.
5. החברה להגנת הטבע. 2023. [חזון החברה להגנת הטבע לשיקום ופיתוח חבל התקומה](#).
6. טברסקי ד. 2023. [בתקציב של יותר ממיליארד וחצי ש"ח: מנהלת תקומה גיבשה מתווה ראשוני לשיקום יישובי עוטף עזה](#). דבר, 30.11.2023.
7. ניסקי ל. 2023. [החלום של אופיר היה פארק תעשייה משותף עם תושבים מעזה](#). Ynet מיום 9.11.2023.
8. צרפתי מ ושפרן ר (עורכות). 2018. [קיימות וסביבה ככלי פיתוח בשלטון המקומי – מדריך יישומי לרשויות המקומיות](#). משרד הפנים וממשק – תוכנית יישום מדע בממשל.
9. רותם ד, וייל ג, וולצ'אק מ ואמיר ש. 2016. [מידת ייצוגן של יחידות אקולוגיות טבעיות בשטחים המוגנים בישראל](#). אקולוגיה וסביבה **7**(1): 16–23.
10. שגיא י. 2020. [דמותה של ארץ – המסע מ"כיבוש הקרקע" לשמירת השטחים הפתוחים](#). מאבקים ומהלכים לשמירה על טבע הארץ.
11. de León EA, Shriwise A, Tomson G, et al. 2021. [Beyond building back better: imagining a future for human and planetary health](#). *The Lancet Planetary Health* **5**(11): e827–e839.
12. Gari SR, Newton A, and Icely JD. 2015. [A review of the application and evolution of the DPSIR framework with an emphasis on coastal social-ecological systems](#). *Ocean and Coastal Management* **103**: 63–77.
13. Santini A, Maresi G, Richardson DM, and Liebhold AM. 2023. [Collateral damage: Military invasions beget biological invasions](#). *Frontiers in Ecology and the Environment* **21**(10): 469–478.
14. White I and Cretney R. 2022. [From hope to disappointment? Following the 'Taking Place' and 'Organisation' of hope in 'Building Back Better' from COVID-19](#). *Geoforum* **134**: 154–164.
15. White I, Legacy C, and Haughton G. 2022. [Infrastructure in times of exception: Unravelling the discourses, governance reforms and politics in 'Building Back Better' from COVID-19](#). *Environment and Planning C: Politics and Space* **40**(7): 1570–1588.